УДК 340.12

Сердюк Іван Вікторович – ад'юнкт Національної академії внутрішніх справ

ВЗАЄМОДІЯ ПРАВА ТА МОРАЛІ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Розглянуто основні підходи до аналізу взаємодії права та моралі в історії філософсько-правової думки. У межах природно-правового підходу обґрунтовано необхідність відповідності права моральній природі людини. На основі аналізу наявних наукових підходів констатовано, що, незважаючи на певну відокремленість і різні шляхи розвитку, право та мораль існують і функціонують у тісній взаємодії. Доведено, що взаємозалежність цих двох феноменів має не причинно-наслідковий, а логічний характер, коли одне поняття є обов'язковою складовою іншого.

Ключові слова: право; мораль; природно-правовий підхід; юридичний позитивізм; категоричний імператив; абсолютна моральність; золоте правило моралі; етатизація права.

Зміни, що відбуваються в суспільних відносинах, спонукають до необхідності переосмислення ролі соціальних регуляторів, зокрема права та моралі, що є головними засобами впорядкування людського співжиття. Взаємодія цих феноменів є однією з найактуальніших тем філософії права. Вона завжди перебувала в центрі уваги дослідників і посідала чільне місце в системі суспільного світогляду. Однак питання щодо усунення небажаних колізій і суперечностей між правом та мораллю, досягнення найбільш глибокої й гнучкої взаємодії між ними досі однозначно не вирішено, що можна пояснити значною кількістю різних, суперечливих підходів до розуміння взаємодії цих соціальних регуляторів. Теоретичне осмислення такої проблеми може сприяти як розвиткові теорії права й теорії моралі, так і підвищенню їх ролі в морально-правовому вихованні індивіда,

становленню громадянського суспільства, підґрунтям якого є правові та моральні цінності.

Метою дослідження є здійснення аналізу головних філософсько-правових підходів щодо механізму взаємодії права й моралі як ціннісно-нормативних та світоглядних орієнтирів людської діяльності.

Проблему взаємодії права та моралі розглядали дослідники різних напрямів соціальних і гуманітарних наук. Чимало філософів, богословів, правників вивчали цю проблему, але вона невичерпна, а отже, у нових соціальних та історичних умовах набуває нового контексту й трактувань. До активного розроблення зазначеного питання вдавалися ще античні філософи: Геракліт, Демокріт, Платон, Арістотель, Цицерон, Ульпіан, які обґрунтовували своє розуміння права, справедливості, їх взаємозв'язку. У період Середньовіччя розуміння права та моралі набуло релігійного характеру. В умовах формування капіталістичних відносин цю проблему почали розглядати в межах чітко виражених правових концепцій, авторами яких є Г. В. Ф. Гегель, Т. Гоббс, І. Кант, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін. У XX ст. проблема взаємодії права та моралі стала об'єктом уваги аналітичної юриспруденції (Г. Харт), солідаризму (Л. Дюгі), «чистого» вчення про право (Г. Кельзен) та ін. В умовах радянського періоду на вивченні питань співвідношення права та моралі зосереджували увагу Ю. А. Агешин, С. Ф. Анісімов, Г. А. Голубєва, О. А. Лукашева, І. І. Лукашук, В. О. Чефранов. Серед сучасних дослідників слід назвати О. К. Абросімову, А. А. Гусейнова, О. Г. Данільяна, О. П. Дзьобаня, О. Е. Лейста, Д. Ллойда, В. С. Нерсесянца, Е. Ю. Соловйова, Г. Радбруха та ін. Розвиток філософії права в Україні зумовлює пильну увагу до питання взаємодії права та моралі. Проте кількість сучасних робіт із цієї проблематики залишається доволі обмеженою.

Дослідження взаємодії права та моралі залежить від вихідних положень, що визначають сутність цих феноменів. У сучасній філософсько-правовій думці існує декілька підходів до трактування взаємодії права й моралі, що передбачають різне тлумачення сутності права: широкий підхід і вузько

нормативний. Перший, природно-правовий, обґрунтовує необхідність відповідності права моральній природі людини (І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Ф. Енгельс, В. С. Соловйов, І. О. Ільїн та ін.), другий, позитивістський, протиставляє право та мораль (Д. Остін, Г. Л. Харт, Г. Кельзен, П. Лабанд та ін.).

Право, згідно з природно-правовим підходом, у сукупності всіх своїх проявів та інститутів становить своєрідне й унікальне явище, що не зводиться до владно-офіційної форми закону. Таке розуміння права дає змогу визначити його як форму свободи й рівності, джерело та критерій справедливості. Ця теоретична позиція безпосередньо пов'язує між собою в праві юридичне та моральне, оскільки передбачає, що право як не лише юридична, а й етична категорія ґрунтується на моральному ціннісному критерії. Норми права містять моральні принципи: справедливість, свободу, гуманізм, рівноправність. Звісно, проблема співвідношення права й моралі не зводиться до постановки питання щодо відображення в нормах права моральних установок суспільства. Вона передбачає етико-аксіологічні основи права, що об'єктивно визначають його природу, а також стабілізуючий вплив права на мораль, можливість подолання конфліктів між моральними й правовими цінностями.

Схоже розуміння права набуло поширення вже в античні часи (Демокріт, Арістотель, Платон, Цицерон). Водночас у межах класичних концепцій XVIII ст. проблему права намагаються розв'язати як етичну, де право постає як мораль, що регламентує діяльність правителя [1, с. 3–4]. У німецькій класичній філософії значний внесок у розуміння взаємовідносин права й моралі зробили І. Кант і Г. В. Ф. Гегель.

Кантівська метафізика як вчення про право та мораль постає як концепція соціальних регуляторів, наявності належного в людських діях. Німецький філософ визначає галузь права як сферу легального виконання вимог категоричного імперативу, а мораль – як сферу дотримання морального закону. Згідно з І. Кантом, право та мораль взаємно передбачають одне одного: моральність індивіда виявляється в його правоздатності, а право означає, передусім, визнання публічною владою моральної самостійності підданих і відмову від опіки над ними [1, с. 188].

«Священність» права розкривається через мораль, що встановлюється в громадянському суспільстві й через свої вищі ідеали та цінності звеличує право [2, с. 567]. Правопорядок І. Кант визначає як соціальний простір людської моральності, і лише там, де його сприймають у цьому значенні, боротьба за нього та безумовна повага до нього перестають залежати від ситуаційно мінливих уявлень про щастя, благополуччя й успіх. Водночас сутність морального обґрунтування права в працях філософа полягає не в тому, що він намагається вивести правові норми з моральних. У правовій законності він вбачає гарантію невтручання держави в процес індивідуального «самовиховання». Через право держава висловлює повагу та довіру до моральної автономії особистості: «Правопорядок, що корелює з мораллю, може претендувати на безумовне визнання й обстоюватися людьми з тією самовідданістю та ригоризмом, з якою обстоюються особисті, вільно обрані принципи та ідеали» [3, с. 209]. Отже, мораль у І. Канта не замінює собою право, не стає більш високим і більш значущим критерієм оцінки поведінки людей, а навпаки, діючи як духовний фактор, возвеличує право, наділяючи його не лише регулятивною, а й високою духовною значущістю. В. С. Нерсесянц уважає, що моральність в І. Канта за своєю суттю є юридичною [4, с. 489], адже мислитель брав до уваги філософське обґрунтування взаємодоповнюваності права та моралі [5, с. 675]. Він виділяє чисте право, але при цьому не применшує значення моралі. Навпаки, виводить її на один рівень із правом, повною мірою розкриваючи всі її функції.

У творчості Г. В. Ф. Гегеля проблеми співвідношення права, моралі та моральності посідали важливе місце, відповідно, набули вираження в теорії, яку автор назвав «ідея абсолютної моральності». Моральність є духом народу, вона містить абстрактне право та мораль, але одночасно кожна з цих категорій є правом. Єдність права та моралі філософ розкриває через категорію моральності, що фактично є соціально-практичною реальністю: «Мораль, моральність, державний інтерес (кожний окремо) становлять особливе право, оскільки кожна з цих форм є визначення та наявне буття свободи. Колізія між ними може відбутися лише настільки, наскільки всі вони на одній і тій самій

лінії і є правом…» [6, с. 85–86]. Отже, для Г. В. Ф. Гегеля право та мораль є проявом волі людини в межах об'єктивного духу, який поєднує в собі право, мораль та моральність і становить певний ступінь розвитку свободи. Право й мораль у його системі існують у сфері моральності й не можуть відокремлено один від одного впливати на суспільні відносини.

Загалом дискусії щодо співвідношення права та моралі в XIX–XX ст. не сягали за межі зіставлення, яке запропонував ще А. Шопенгауер: право вимагає нікому не шкодити, а мораль – усім, скільки можеш, допомагати. Обидві вимоги наявні в золотому правилі моралі. Представники німецької класичної філософії зауважили, що це правило в його позитивній формі (дій стосовно інших так, як бажаєш, щоб вони чинили відносно тебе) відповідає принципам моралі, а в негативній (не роби іншим того, чого не бажаєш, щоб тобі робили) – виражає сутність права. Але в сучасній етиці золоте правило згадують переважно як категорію повсякденної моральної чи правової свідомості. «Вразливість» цього правила полягає в тому, що своїм формулюванням воно ставить моральну поведінку в залежність від суб'єктивних припущень щодо бажань інших людей і власних бажань.

Інший підхід, найбільш послідовно відображений у теорії юридичного позитивізму, ґрунтується на положенні, що право та мораль – несумісні, оскільки перше пов'язано з примусом, а друге – зі свободою. Послідовники цієї теорії прагнуть звільнити право від морального змісту, на їх думку, право не повинно містити жодних ідеалізованих понять. Цю ідею було названо етатизацією права. Водночас навіть Г. Харт, один із найвідоміших позитивістів сучасності, переконаний у тому, що право та мораль не слід змішувати, адже вони є важливими соціальними інститутами, що регулюють поведінку людей. Тому право та мораль обов'язково будуть перетинатися, займаючись (принаймні частково) вирішенням одних і тих самих питань і розв'язанням однакових проблем. Проте Г. Харт застерігає: з цього не випливає, що «критерії юридичної сили конкретних законів, які застосовуються в будь-якій правовій системі, повинні явно чи приховано містити посилання на мораль чи справедливість» [7, с. 188]. Прагнення позитивістів і неопозитивістів «очистити» право від моралі має негативні

наслідки: закони можуть набути антигуманного характеру, а поняття «позитивне право» і «свавілля» стати синонімами.

Різноманітні позиції щодо взаємодії права та моралі продовжують існувати і в сучасній науковій думці. Водночас суперечливі концепції стали менш радикальними та їх зазвичай не протиставляють. Так, С. С. Алексєєв уважає, що, попри взаємодію права та моралі, їх однакову суспільну цінність, вони є двома самостійними «суверенними нормативними системами» [5, с. 337], які значно різняться між собою. Він обстоює значущість права, підкреслюючи, що ця категорія передбачає самостійне трактування з обов'язковим урахуванням нерозривної єдності права та моралі. Ще один відомий науковець-правник – О. Е. Лейст зауважує: «Право й мораль – зовсім різні, між ними більше відмінностей, ніж схожості. Про збіг частини моралі та права важко говорити, адже в змісті права надто багато такого, до чого мораль зовсім байдужа… Поза межами моральних оцінок перебуває не якийсь вузький сегмент правовідносин, а майже вся сфера правового регулювання… Право також не втручається у сферу моральної свідомості суспільства й індивіда, залишаючи без юридичних оцінок майже всі галузі моральних відносин» [8, с. 18–169]. Відмінність між правом і мораллю також полягає в тому, що навіть ґрунтуючись на одній і тій самій передумові, вони можуть йти абсолютно різними, іноді навіть діаметрально протилежними, шляхами. Право може засуджувати та навіть карати різні форми аморальної поведінки, але може й утримуватися від переслідування низки аморальних явищ. З іншого боку, моральний обов'язок спасіння й збереження людського життя часто може не бути громадянським обов'язком.

Серед науковців, які вважають, що право є лише засобом реалізації морально-гуманістичних ідеалів суспільства, слід назвати Ю. А. Агешина [9, с. 74–76], С. С. Алексєєва [10, с. 135–136], В. С. Нерсесянца [11, с. 214–216]. Проте й вони не заперечують спільність права та моралі, що випливає з природи регульованих ними суспільних відносин: «Право та мораль доповнюють один одного як засіб соціального регулювання, у процесі якого виникає якісно нове явище – морально-правовий вплив. Право та

мораль як складові цього явища не розчиняються в ньому й, не втрачаючи своїх індивідуальних властивостей, у сукупності становлять соціальну цілісність, що реально існує й активно впливає на суспільну практику» [9, с. 74].

Складність взаємодії права та моралі виявляється в тому, що право не обмежується лише оцінкою людської поведінки. Воно спрямовує та стимулює дії людей або перешкоджає їм, якщо вони йому суперечать. Німецький філософ права Г. Радбрух підкреслює: «Право настільки з самого початку чуже моралі, настільки відмінно від неї і навіть, імовірно, протилежне їй, як і будь-який засіб у відносинах між засобом і метою, наскільки в подальшому це не заважає йому як засобу реалізації моральної цінності брати участь у наданні цінності власній меті й, за умови збереження власної самостійності, долучатися до сфери моралі» [12, с. 59].

Між правом і мораллю, поряд із відмінностями, існує і тісний зв'язок. Метою права при всьому різноманітті його змісту є мораль. Звісно, воно не може сприяти виконанню моральних зобов'язань за допомогою правових санкцій, «моральна норма, – за словами Г. Радбруха, – яка реалізується лише як виконання власної волі, нічого не виграє, якщо її підтримує веління з іншої сфери, хоча й однакового з нею змісту» [12, с. 57]. Право служить моралі за допомогою прав, які воно гарантує. Водночас ці права забезпечують виконання індивідом своїх моральних обов'язків. Не випадково Р. Ієринг називав «боротьбу за право» обов'язком морального самоствердження.

Право без моралі, як і мораль без права, не можуть існувати й розвиватися. Право, засноване на моральних принципах легше сприймається людьми та не викликає відторгнення, засобом його забезпечення буде не лише державний примус, а й громадська думка. Якщо ж право суперечить моральним переконанням суспільства, його будуть ігнорувати й порушувати. Там, де право не захищає своїх громадян, панує беззаконня та несправедливість, відбувається «ампутація» моралі. Історія цивілізації наочно демонструє, що мораль неможлива без права, оскільки немає моралі без свободи, а свободи – без правового

забезпечення її гарантій [13, с. 36]. Отже, «тісний взаємозв'язок права та моралі, однорідність низки їх властивостей слугують підставами для важливих висновків, головним із яких є органічна необхідність морального виміру права» [14, с. 120].

Аналіз наявних наукових підходів дає змогу констатувати, що, незважаючи на певну відокремленість і різні шляхи розвитку, право та мораль існують і функціонують у тісній взаємодії. Взаємозалежність цих соціальних регуляторів має не причинно-наслідковий, а здебільшого логічний характер, коли одне поняття є обов'язковою складовою іншого. Процес взаємодії права та моралі сприяє більш ґрунтовному утвердженню моральних норм у суспільстві, а також підвищенню авторитету права, збільшення його ролі як соціального регулятора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соловьев Э. Ю. И. Кант: Взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Наука, 1992. – 216 с.

2. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант. – М. : Мысль, 1999. – 1472 с.

3. Философия Канта и современность / под общ. ред. Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1974. – 469 с.

4. Нерсесянц В. С. Философия права : [учеб. для вузов] / В. С. Нерсесянц. – М. : ИНФРА, 1997. – 652 с.

5. Алексеев С. С. Право. Азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 711 с.

6. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

7. Харт Г. Л. А. Понятие права / Г. Л. А. Харт ; пер. с англ. ; [под общ. ред. Е. В. Афонасина, С. В. Моисеева]. – СПб. : С.-петерб. ун-т, 2007. – 302 с.

8. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст. – М. : Зерцало-М, 2002. – 288 с.

9. Агешин Ю. А. Политика, мораль, право / Ю. А. Агешин. – М. : Юрид. лит., 1982. – 160 с.

10. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.

11. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА, 2004. – 522 с.

12. Радбрух Г. Философия права / Г. Радбрух ; [пер. с нем. Ю. М. Юмашева]. – М. : Междунар. отношения, 2004. – 240 с.

13. Косьмій М. М. Мораль і право: питання розмежування та взаємодії / М. М. Косьмій // Науково-інформаційний вісник. – 2011. – № 3. – С. 33–38.

14. Лукашева Е. А. Право. Мораль. Личность / Е. А. Лукашева. – М. : Наука, 1986. – 264 с.

Сердюк И. В. *– адъюнкт Национальной академии внутренних дел*

Взаимодействие права и морали в истории философско-правовой мысли

Рассмотрены основные подходы к анализу взаимодействия права и морали в истории философско-правовой мысли. В рамках естественно-правового подхода обоснована необходимость соответствия права моральной природе человека. На основе анализа существующих научных подходов констатировано, что, несмотря на некую обособленность и различные пути развития, право и мораль существуют и функционируют в тесном взаимодействии. Доказано, что взаимозависимость данных феноменов имеет не причинно-следственный, а скорее логический характер, когда одно понятие является неотъемлемой частью другого.

Ключевые слова: право; мораль; естественно-правовой подход; юридический позитивизм; категорический императив; абсолютная нравственность; золотое правило нравственности; этатизация права.

Ivan Serdiuk *– Post-Graduate Student of the National Academy of Internal Affairs*

The Interaction of Law and Morality in the History of Philosophical and Legal Thoughts

The article considers with the main approaches to the analysis of the interaction of law and morality in the history of philosophical and legal thought. Within the natural law approach, the necessity of compliance of the moral right of the human nature is grounded. Really, according to this approach is a form of freedom and equality, the source and criterion of justice. This theoretical position directly connects the right legal and moral, as provides that the law is based on the moral value criteria. Considering the views of representatives of German classical philosophy (I. Kahn and G. F Hegel), the author argues that Kant was behind the philosophical basis of complementarily of law and morality, and in the system of Hegel and the moral right to exist in the sphere of morality and can not be apart from each other to influence social relations. The second approach, the most consistently reflected in the theory of legal positivism, opposes the law and morality. Followers of this theory tend to release the right from moral content right should not contain any idealized notions. This idea was called etatization law. This article argues that the pursuit of the positivists and neo-positivists «cleanse» the right of morality has negative consequences: laws can provide inhumane character and the concept of «positive law» and «tyranny» to become synonymous. Analysis of existing scientific approaches allows us to conclude that, despite some differences and different ways of development, law and morality exist and operate in close cooperation. The interdependence of law and morality does not have a causal relationship, but rather a logical character when one concept is an integral part of the other.

Keywords: law; morality; natural law approach; legal positivism; the categorical imperative; absolute morality; golden rule of morality; etatization of law.